Comte Ágost és a történelem.[1])

II.

Comte a történelem vizsgálatában, már említett elve szerint, hogy a fejlődés törvényei legtisztábban a legelőrehaladottabb nemzeteknél tanúlmányozhatók, a legrégibb időkre nézve az egész emberiségre kiterjeszti figyelmét; majd csak a görögök- és rómaiakra, a középkorban a nyugoti egyház népeire, végre a 17. 18. században már csak a francziák- és angolokra szorítkozik. A rendre nézve pedig általában véve azon elvet követi, hogy először vizsgálja a theologiai vagy kritikai irány szükségképi tulajdonságait, azután vizsgálja hatásukat az emberiség intellectualis és socialis fejlődésére, végre pedig kutatja, mily hatással volt egymásra a fejlődésnek e két irányzata. Intellectualis fejlődés alatt érti azt, mit mi szorosabb értelemben vett műveltségtörténetnek nevezhetünk: a tudományok, művészetek és iparos készségek fejlődését. A socialis fejlődés alá pedig az erkölcsiség és álladalmi élet tüneteit sorozza.

Mi itt — terünk szűk voltánál fogva — nem követhetjük őt nyomrúl nyomra, hanem minden kornak csak legpraegnansabb vonásait fogjuk kiemelni, úgy hogy az olvasó legalább a történelmi fejlődés legfőbb tüneteit illetőleg ismerje Comte Ágost nézeteit.

Comte részletes vizsgálatait ama távol, homályos korban kezdi, midőn az ember— először ébredvén fel állati bambaságából (torpeur animal),— öntudatos figyelemmel kezdte kisérni a külvilág tárgyait s azok mindegyikében magához hasonló lényeket

[1]) Első czikkünkben »Századok« IV. füzet 228. lapon tollhibából ez áll: »Comte öt főtudományra osztja fel« e helyet: »hat« főtudományra, mit egyébiránt a figyelmes olvasó már magából a további szövegből is kivehetett.

vélt feltalálhatni, kikhez babonás félelemmel közeledett. »Minden Isten volt, — idézi Comte Bossuet szavait, — kivévén Isten maga!« és ez a fetischismus, a theologiai felfogásnak legelső, legprimitivebb és — Comte szerint — szükségképen való foka, mely annyira benn van az emberi természetben, hogy azzal, szemben megfoghatatlan tüneményekkel, nem csak vad embereknél, hanem, bár sallangos, bölcseleti phrasisokba burkolva, művelt nemzetek bölcsészeinél is mai napig találkozunk. »Mert mi egyéb — kérdi joggal Comte — a positiv elménck ama homályos, ködös pantheismus, melylyel főleg nagyszámú, mély elméjű német metaphysikusok oly nagyra vannak: mint általánosított, rendszerbe öntött fetischismus, melynek valódi természetét, tudományos burka miatt a vulgus fel nem ismeri?«[1]) Comte-nak e felfogása természetesen ellenkezik a keresztyénségével, mely szerint az emberiség bölcsőjében egy Istent vallott, és csak később szakadt el tőle, mely felfogást a történelmi emlékek támogatni látszanak[2]); de ő annak czáfolatába nem bocsátkozik, sőt alig érinti, mert — mint saját szempontjából igen helyesen mondja — a keresztyénség is az egy Isten ismeretét nem természetes fejlődés, hanem természetfölötti kinyilatkoztatásnak tulajdonítja, s még ezzel szemben is a természeti hajlam oly erős volt a zsidókban, hogy minduntalan vissza-visszahanyatlottak a pogányságba.[3])

Comte elég részletesen festi a fetischismus hatását, de inkább éles eszű következtetések, mint valódi történeti adatok alapján, melyek a vadság ez első korára nézve úgyszólván teljesen hiányoznak. A jelenleg még itt-ott található vadak analogiája igen csekély támaszpont, kivált ha tekintetbe veszszük, mily hiányosak, megbízhatlanok az utazóknak tudósításai. Annyit azonban kivehetünk és kivesz Comte, hogy a társasélet-nek, az erkölcsiségnek, sőt még az intellectualis fejlődésnek is első csirái e durva theologia befolyása alatt keletkeztek. Fel-

[1]) Cours de philosophie pos. V. 33. l.

[2]) Prehistoricus, anthropologiai stb. adatokról természetesen nem szólok, mert azok — úgy látszik legalább nekem — e kérdésre aligha fognak valaha világot vethetni.

[3]) L. h. 26. l.

ölelt mindent, mi az akkori emberiséget érdekelhette. Gyermekes, sőt absurd hitelvei — melyekre most csak mosolyogva vagy boszankodva tekintünk vissza — hatásuk által mérhetetlen jótétemények és szerencsés átalakulásoknak kútforrásai lettek. Nem is kell gondolni, hogy e theologia csak eszköz volt némely magasabb képzettségű emberek kezében, melylyel vitték a buta tömeget, a hová nekik tetszett: ellenkezőleg, maguktól hatottak, mert az akkori emberiség fejébe fértek, s a mi később fejlődött, szinte önkényt, ez első fok alapján képződött.

»Daczára annak, hogy oly nagy politikai ügyességet szoktak tulajdonítani a tettetés, sőt képmutatásnak, — jegyzi meg Comte, s e mondása igaz a történelem minden szakára nézve, — szerencsére mégis az általános tapasztalat és az emberi természetnek beható tanúlmányozása kétségtelenné teszik, hogy soha valóban nagy ember nem tudott hatást gyakorolni társaira, kinek magának nem volt mély meggyőződése.«[1])

Egy kiváló példát hoz fel Comte a theologiai felfogás, itt fetischismus hatásáról, mely egyszersmind ama kapcsolatot is meglepően illustrálja, mely az emberi gondolkodásmód és gyakorlati tevékenység közt létezik. Értem az emberek állandó megtelepedésének és a földmivelés keletkezésének tényét, melyet — alapfeltételét minden további fejlődésnek — Comte a fetischismusnak tulajdonítja. A közönséges emberben — így okoskodik ő — meg van bizonyos kóborlási hajlam, melynek nyomait a műveltebb nemzetek alsóbb és műveletlenebb egyéneiben még most is megtalálhatjuk. Hogy tehát az ember e kedvencz szokását elhagyja, nem voltak elegendők amaz anyagi okok, melyeknek e nagy változást tulajdonítani szokás, hanem közre kellett működni szellemi tényezőknek is. Igaz ugyan, hogy a népesség szaporodása folytán szükségessé vált gondoskodni több élelemről, mint a mennyit a vadászat vagy pásztori élet nyújthattak, s így szükségkép kellett volna fejlődni földmivelésnek, mint fejlődött előbb a pásztori élet, de ez még nem magyarázza még kellőleg a dolgot. Az ember tehetségei nem fejlődnek aránylag szükségleteivel — mint a metaphysikusok vitatják — és

[1]) I. h. 57. l.

igen sokat, bár szükséges vagy hasznos volna ránk nézve, nem vagyunk képesek véghezvinni.[1]) Számtalan példát mutat a história, hogy az emberiség századokon át tűrt bizonyos roszat, a nélkül, hogy a tehetség, melylyel magán segíthetett volna, kifejlődött volna. A legnagyobb szükségben is inkább nyúl az ember palliativ eszközökhöz, semhogy egész életmódját megváltoztassa, és neki ellenszenves állapotra térjen át, kivévén ha e változásra szellemi tényezők által már disponálva van. Utazók tanúsága szerint még napjainkban is némely vad népek, hogy a túlnépesedést meggátolják, megölik az öregeket, gyengébbeket, de nem hagynak fel nomád életükkel, nem cserélik azt fel a földmíveléssel, mert e változásra sem értelmileg, sem erkölcsileg nincsenek még kellőleg előkészítve. Az emberiség legnagyobb részénél ezt a fetischismus eszközölte az által, hogy a vallásos érzületet bizonyos külső tárgyakra, a szülőföldre stb. irányzá és a hivő sorsát ahhoz köté, s mert azt magával el nem vihette, maga maradt meg oldalánál. A fetischismusnak e sajátsága, mely valami hasonlót idézett elő, ahhoz, mit mi most hazaszeretetnek nevezünk, még a későbbi polytheismus korában is felismerhető s az embert házi tűzhelyéhez legerősebben penatesei és laresei csatolák. »A megható fájdalom, melyet az ó-kor háborúiban a legyőzöttnél annyiszor találunk, kinek el kell hagyni házi isteneit, nem vonatkozott elvont jelentésű, általános istenségekre, Jupiterre, Minervára, kiket mindenütt feltalálhatott, hanem vonatkozott legnagyobb részt házának, tűzhelyének isteneire, tiszta, valóságos fetischekre.« [2])

Midőn a fetischismus az embert állandó letelepedésre készté, egyúttal a csillagimádásra vitte, a honnan már csak egy lépés kellett a polytheismushoz. A földmives állandó lakosnak sokkal több alkalma volt tapasztalni az égi testek tüneményeit, hatását rá, családjára, foglalkozására, mint a kóbor vadász- vagy pásztornak. A csillagok — ha szabad e kifejezéssel élnem — már sokkal általánosabb értékü istenek voltak bármely más fe-

[1]) Még ha Darwin elméletét fogadnók is el, a tehetségeknek ezen fejlődése oly lassú, hogy mig az alkalmazkodás megtörténik, milliók és milliók elvesznek.

[2]) I. h. 63. 64. l.

tischnél, és a polytheismus épen az által képződött a feti schis musból, hogy az istenségeket commassálták s mindig kisebb számra szállitották. E változásnál először tűnik fel a kritikai vagyis metaphysikai szellem, még pedig mint főtényező, mely már akkor, az emberiség első korában is azon szerepet játszotta, melyet most, a legműveltebb nemzetek legcomplicáltabb kérdéseiben. Mindig generalizálta az egyes tüneményeket, ha volt ok ha nem, és az egyes, való tárgyak helyébe abstractiókat léptetett: viszont abstractiókat olyba vett, mintha valóban léteznének. Az emberi szellem elkezdte az istenséget már nem ebben vagy abban a darab kőben vagy állatban, vagy specialis tüneményben keresni, — mely majd volt, majd ismét eltünt, — hanem az összes rokon tüneményeknek mintegy vezért, urat adott, s abban mit eddig magának istennek tartott, már csak az istenség nyilvánulását látá. Nem minden villámcsapás volt már — mondhatnók — egy-egy haragos szellem: hanem mindannyi csak a dörgő Istennek nyilvánulása, s ha maradt is még sok apró istenke, azoknak száma mindinkább csökkent, szerepük mindig csekélyebb lőn, mint teszem a görög és római mythologiában a különféle vízi istenek mind alárendelvék Neptun vagy Poseidon jogarának.

Természetes, hogy e roppant változás csak lassanként és fokozatosan ment véghez, sőt sok helyütt a fetischismus és polytheismus sokáig egymás mellett léteztek az egyes osztályok műveltségi fokozata szerint. Így Comte az egyptomiakról állíthatni véli, hogy míg a legalsóbb osztályok még fetischimádók voltak, a középosztályoknál már a legkifejlettebb polytheismus virágzott, a papi castban pedig már bizonyos homályos monotheismusnak nyomai is észlelhetők. Az átmenet a fetischismusból a polytheismusra — Comte véleménye szerint — sokkal nehezebb volt, az emberi értelemnek sokkal nagyobb megerőltetésébe kerülhetett, mint került az átmenet a polytheismustól a monotheismusra.

A polytheismust illetőleg már biztosabb történeti alapon állunk, melylyel Comte-nak felfogását ellenőrizhetjük. Miután a fetischismus az emberiségnek állandó lakhelyeket adott, a további fejlődés tekintetéből szükséges volt a kis egymással foly-

tonosan surlódó, harczban élő társalmakat egy nagy társadalmi testté olvasztani, mely az örökös háborúskodásnak véget vessen, az elszigetelt nemzeteket és eszméiket egymáshoz közel hozza, és az emberiség legnagyobb részét a munkás, industrialis életre szoktassa. Szükséges volt tehát harczias, katonás szellem, mely mindig hóditásokra törjön s ekkép létrehozza a rómaiaknál a világbirodalmat, és szükséges volt a rabszolgaság, mely míg egyrészt az uralkodó castnak megengedte, hogy csak katonai hivatásának éljen másrészt az emberiség legnagyobb részét a szolgaság vasvesszője által munkára és rendre szoktatta, mire különben aligha szokott volna. A szellemi rugó, mi az emberiséget e czél teljesítésére vitte, e harczias szellemet táplálta, a polytheismus volt és csak az lehetett. A fetischismus számtalan és helyhez kötött isteneivel nem ösztönzé híveit, hogy istenei hatalmát kiebb terjeszsze; a monotheismus természeténél fogva defensiv, békére, szelídebb érzelmekre hangolja híveit azok irányában, kik velük egy hitet vallanak: más hitűekkel azonban, ha harczra kerül, nem pactál, és így minden háborúja irtó harcz, mely a legyőzöttnek, elveinek nem felszivásával, hanem csak megsemmisítésével végződhetik, mint a korai zsidó monotheismusnak kánaáni irtó harczai, vagy a későbbi mohamedán hóditóknak példája bizonyitja. A polytheismusban ellenben a győző nép istene megverte, legyőzte a vesztő félét, de meg nem semmisitette; rabszolgává tette mint népét, de ki nem irtotta, és így végre Rómában az akkori világnak minden istene úgyszólván összefolyt, a római Jupiter s a többinek mintegy — ha szabad e kifejezéssel élni — elnöksége alatt. A múlt századbeli philosophok hánytorgatására, hogy az átkos vallási háborúkat a pogány ó-kor nem ismerte, helyesen jegyzi meg Comte, hogy az ó-korban tulajdonképen minden háború vallási háború volt, s a legyőzött állammal legyőzetett annak vallása is, csak hogy aztán rendesen a vallások, helyesebben mondva istenek közt is bizonyos modus vivendi jött létre, s ott, a hol már négy-öt isten volt, elfért, habár kisse alacsonyabb rangban egy hatodik, hetedik is, mi a monotheistikus vallásoknál természetüknél fogva lehetetlen.

A polytheismusnak, szemben a fetischismussal, még egy

roppant vívmányt köszönhet az emberiség haladása. Midőn az istenségek úgyszólván a fetischek tömegéből kiváltak, magukat consolidálták, néha fusionáltak, néha ketté oszlottak: tiszteletük, ismeretük egy új, eddig ismeretlen osztályt hozott létre, a papi osztályt, mely különválva a nagy tömegtől, először foglalkozott kizárólag szellemi czélokkal, elméleti dolgokkal, és ekkép megkezdőjévé lőn ama dualismusnak, mely az emberi fejlődés oeconomiájában a haladás legszükségesebb, legnélkülözhetetlenebb feltétele. Comte szerint szomorú, de kétségbevonhatatlan tény, hogy az emberi elme korlátoltságánál fogva nem képes egyaránt kitűnő lenni elméletben és gyakorlatban, pedig a fejlődésre mind a két tevékenység kívántatik. Kell lenni embereknek, kik eszméket concipiálnak, kell lenni olyanoknak, kik azokat végrehajtják. Az előbbi osztályhoz tartoznak teszem a tudósok, az elmélet emberei, az utóbbihoz az államférfiak, a gyakorlati tevékenység bajnokai. Az egyiknek a tere a morál és tudomány, a másiké a politika; az egyik eszköze a tanítás, a másiké az anyagi hatalom. E kettő egyesítve egy emberben, ki mindkét irányban egyenlő sikerrel működött, egyformán nagynak mutatta magát, soha sem volt, nem is lehetett. Az elmélet emberei soha sem voltak jó állam férfiak, soha sem tudtak kellő tekintélyre vergődni a tömegek előtt, melyek mindig nagyobbra becsülték az erőt az észnél, mindig nagyobbra a diadalmas vezért, ki valamely közvetlen fenyegető ellenséget vert el, mint a gondolkozót, kinek eszméi századokra kiható boldogságot, jólétet teremtettek vagy biztosítottak. Minél nagyobb valamely elme, annál kevésbé érti meg a tömeg; minél inkább megelőzi korát, minél magasabbra emelkednek eszméi, annál kevésbé alkalmasak a jelen kormányzatára, s ha megtörténnék a szerencsétlenség, melylyel Nagy Frigyes fenyegette, bár tréfásan ama tartományát, melyet megbüntetni akarna, hogy a tudósok, a philosophok kezébe adatnék a társadalom kormányzata: nem csak gyakorlatlan, káros dolgokat fogna művelni az új kormány, hanem ő lenne a haladásnak legmérgesebb ellensége. Ki valamely igazságot feltalált vagy valamely elmélethez szegődött, az azt a legjobbnak véli és életbe léptetvén, azt változatlanúl fenn akarja tartani, mert a mi azzal ellenkezik, romlás, valótlanság. Így aztán a mi haladás volt tes-

pedéssé válik, mert a szellem küzdelemre, de nem uralomra van teremtve.

A diadal hamar elernyeszti, a lángelmék helyébe középszerűségek lépnek, kik az újon emelkedő nagy tehetségeknek legszenvedélyesebb ellenségei. Az ellenszenv és kiapadhatatlan irígység, — jegyzi meg Comte, — melylyel majdnem minden nagy szellemnek küzdeni kellett, nem a tömeg részéről jött, mely öntudatlanúl és némi bamba bámulatot tanúsít irányukban, nem a politikai hatalom műve volt, hanem támadt a contemplativ osztály tagjai, ama középszerűségek közt, kik minden rendkivűlinek kajánúl útját szegni törekednek.[1])

Az emberiség életében csak egyszer volt egy időpont, midőn e két elem — legalább látszólag — egy kaszt kezében egyesült: a régi theocratiákban, hol a papok, a tudósok, voltak egyúttal a népek politikai főnökei is. De ez csak akkor, az emberiség primitiv állapotában volt lehetséges, midőn a legcsekélyebb elméleti képzettség is oly ritka, oly rendkivűli volt, hogy bámulatra ragadta a tömeget és ritkasága által imponált, s azonfelül a legmindennapibb szükségletek kielégítésére szolgált; a papok mérnökök, orvosok stb. voltak s így az általuk képviselt tudománynak kézzelfogható hasznát senki sem tagadhatta.[2]) E helyzet azonban nem ismétlődhetik, mert feltételei nem térnek vissza. A polytheismus e két hatalmat mindenütt együvé tartá, s nem engedte különválni. A királyok egyúttal papok voltak, a görög philosophok pedig, az ó-világnak contemplativ osztálya, az államok kormányzatára törekedtek és elméletükben a legabsurdabb utopiáktól sem rettentek vissza, csak hogy egy bölcsészek által kormányzott társadalom elméletét construálhassák. A szellemi és anyagi szempontnak ez összevegyítéséből következett, hogy az ó-világnak nem volt az államtól független morálja.[3]) Kifejté az ember azon tulajdonait, melyeket az akkor

[1]) I. i. h. 234 és kk. ll.

[2]) I. i. h. 218. l.

[3]) » . . . rien ne caractérise-t-il mieux le vrai génie politique de l'antiquité' que cette confusim fondamentale et continue entre les moeurs et les lois ou les opinions et les actions: les mêmes autorités étant toujours occupées à régler indifferemment l'un et l'autre« i. h. 141.

uralkodó militarismus megkivánt, nevelt hősöket, polgárokat, de nem embereket, mint most mi, a monotheismus növendékei kivánjuk. Mi az állam czéljaihoz nem tartozott, közönyös dolog volt, minek egyik rettentő vagy undorító jelenségét a görögöknél, sőt még a rómaiaknál is általában dívó paiderastiaban látjuk. Ez összezavarás a polytheista társulat harczi szelleméből folyt, mely tábort csinált az államból, katonai fegyelmet és engedelmességet igényelt m i n d e n tekintetben, hogy czélját elérje, és nem tűrhetett maga mellett egy okoskodó, irányt adó más testületet. Róma e tökéletlenség nélkül, a kereszténységgel, sohasem foglalta volna el a világot: a művelt világot pedig — a mint Comte véli — a további haladás végett egy birodalommá kellett olvasztani.

Az ó-világnak két nagy társadalma közül a görög e feladatra kevésbé volt alkalmas. Már keletkezésénél — mint Maistre megjegyzi — megoszolva, apró háborúkban emészté fel önmaga ellen erejét. Geniusa inkább volt intellectualis, mint socialis. Nagy tehetségei a szellemi téren kerestek maguknak méltó foglalkozást, és nekik köszöni az emberiség a metaphysikát, mely működésében nagyon hasonlit Göthe Mephistophelesséhez, örökké tagadva, rombolva, de mégis — néha akaratja ellenére — a jót előkészítve, és az első, legegyszerűbb tudományt, a mathesist, mely a csillagászatra is fényt vetett. Róma ellenben, mióta a theocratiai uralmat a királyok elűzésével levetette, senatoraiban oly castot bírt, mely magában egyesítvén a szellemi és politikai hatalmat, legnagyobb mértékben rendelkezett mindazon eszközökkel, melyek a polytheismus nagy czéljának létesítésére megkivántattak. Midőn ezt a Krisztus előtti században befejezte s a római birodalom annyira kiterjeszkedett, a mennyire csak lehető volt, későbbi kisebb hódítások nem eshetvén a latba: »e nagy szervezet — Comte szavait idézem — elvesztvén egyedüli éltető erejét, azonnal kezdett fokozatosan bomlani és előidézett oly erkölcsi sülyedést, melynek soha sem volt még párja, mert soha sem létezett még azelőtt annyi mindenféle eszköz, hatalom és gazdagság mellett oly mérvű czél és elvtelenség. A köztársaságnak császársággá való átalakulása, mely szükségképen a helyzetből következett, midőn terjeszkedés helyett a

megtartás vált főczéllá, nem volt valódi reorganisatió hanem csak egyik foka a romlásnak, mert a rendszer, mely oly alkalmas volt a hóditásra, nem birta oly rögtön megváltoztatni rendeltetését és elveszett, a helyett, hogy átalakúlt volna. Világos, hogy az imperatorok, a néppártnak valódi fejei, nem hoztak magukkal semmi új elvet, és csak a senatori castnak elkerűlhetetlen megalázását fejezték be, mely cast volt mindennek lelke, de melynek hatalma — mert állandó czélja megszűnt — örökre elveszett. Midőn a nagy Caesar, egyike a legkitűnőbb embereknek, kikkel nemünk dicsekedhetik, elbukott a metaphysikai rajongás és aristocrata dühnek egyesűlése folytán, e híres, de ép oly esztelen, mint utálatos gyilkosság mitsem változtatott a helyzeten[1]), és szörnyű következményei csak azt eredményezék, hogy oly emberek lettek a nép vezérei a senatus ellen, kik sokkal kevésbé voltak alkalmasak a világ uralmára« s a még később bekövetkezett változásokban még a legméltatlanabb császárok után sem bírt — bár ideiglenesen sem — visszatérni a valódi római szervezet, annyira össze volt az nőve a hóditási iránnyal

A polytheismus rendszerének szétbomlásánál ott találjuk ismét a metaphysikát. Mint azelőtt a fetischismus isteneit redukálta, úgy most az Olymp lakóit kezdte merész tagadásaival tizedelni, míg végre nagyjában egy istenségnél megállapodott, melyet — ha atheistává nem akart lenni — továbbá már nem nem devalválhatott. Ugyancsak a görög philosophia azon percztől kezdve, midőn a rómaiakra hatni kezdett és az idősebb Cato ellene hiába szegűlt, hadat üzent a római szervezetnek, mely a hatalmat a tett embereinek adta, és törekedett megalapítani a bölcsészek uralmát nem csak a gondolat és erkölcs, hanem a gyakorlati cselekvőség terén is. E folytonos, bár lappangó harcz ugyan győzelemre nem vezetett, de előkészité a kedélyeket egy különvált szellemi hatalom lételére, és így készséggel találkozott az ige, mely Judaeából származott, mely a monotheismust

[1]) »Quand le grand César, l'un des hommes les plus éminents dont notre espèce puisse s'honorer, succomba sous le concours spontané du fanatisme metaphysique avec la rage aristocratique, ce meurtre célébre, aussi insensé qu'odieux, ne changea réellement rien d'essentiel à la situation fondamentale« I. h. 195. l.

és a független szellemi hatalmat, egy általános morál tanát írta zászlajára. Sem a még bölcsejében levő tudomány, sem a metaphysika nem bírtak újat teremteni, nem bírták a társadalmat újra szervezni. Vissza kellett térni a theologiára, »miből azonban — teszi hozzá Comte — nem következik, hogy napjainknak szintoly anarchikus, de értelmileg és társadalmilag teljesen különböző viszonyai ugyanilyen megoldásra fognának vezetni.«[1])

A polytheismus egy birodalomba fűzte az akkori művelt világot: a monotheismusnak feladata volt, az összeerőszakolt népeket egy társadalomba olvasztani, emberiséget teremteni, s ekkép nemünket egy lépéssel közelebb vinni végrendeltetéséhez. Ezt pedig csak azon theologiai felfogás tehette, mely nem ismert nemzeti, egymással ellenséges isteneket, hanem csak egy mennybeli atyát, kinek mindnyájan gyermekei vagyunk. Főhatása tehát — bár az értelmi haladás tekintetében is neki, mint alább látandjuk, roppant sokat köszönhetünk — kiválólag socialis volt, s e tekintetben két, soha eléggé nem becsülhető vívmányt köszönhetünk neki: a szellemi vagy — most már a szokott kifejezéssel anachronismus nélkül élhetvén — egyházi hatalomnak (pouvoir spirituel) külön választását a világi hatalomtól (pouvoir temporel), és egy a politikától független, általános érvényű morálnak felállítását. Az első csak a monotheistikus papságnak sikerülhetett, mely már nem egy kétes, korlátolt hatalmú isten, hanem az egyetlen mindenható nevében beszélt. És csak e különvált, országokhoz nem kötött egyházi hatalom állíthatott fel és szerezhetett tekintélyt az általános morálnak, s alkothatott ez által a római birodalom bukása után szétbomló nemzetek számára egy új köteléket, mely a legalsóbb osztályokban is felébreszté a méltóság és emelkedettség érzését, és a legszegényebb kereszténynek is szükség esetén jogot adott a leghatalmasabb úrral szemben, törvényekre hivatkozni, melyek mindkettejüknek egyaránt szóltak. E hatalom által vált az, mi eddig lehetetlen volt, lehetővé, hogy az engedelmesség más is lehessen, mint szolgai és az ellenkezés más, mint ellenséges feltámadás.[2])

[1]) I. h. 201. l.

[2]) Kissé körűl kellett írnom, hogy érthetőbbé tegyem, Comte szép és precis mondását: »la soumission a pu alors cesser d'être servile, et la rémonstrance d'être hostile!« I. h. 239. l.

A monotheismus socialis hatásának teljét a katholika egyházban érte el, és azért Comte, midőn a kereszténységről szól, általában katholicismust mond, s hosszas elmélkedése gyümölcsekép igazi csodálattal tekint a középkori egyházra, »melyet mindinkább kell, hogy az emberi politikai bölcseség eddigi legtökéletesebb művének tekintsünk«[1]), melyet azonban az ellenkező áramlat, protestans és deista elfogúltság a legtorzabb vonásokban szeret föltűntetni. »Én katholikusnak születtem, — írja Comte — de bölcsészetem, úgy hiszem, elég világos, hogy senki se hihesse, miszerint rendszeres előszeretetemet a socialis változások iránt, melyeket a katholicismus a középkorban előidézett, e véletlen körülménynek következménye»[2]); és kifejezi meggyőződését, hogy csak a minden theologiai hitet elhagyott positiv felfogás képes véglegesen és igazságosan megitélni a katholicismus szerepét az emberiség történetében, mert eddig csak panegyristái vagy vak ócsárlói voltak, kik semmikép sem tudták nagy socialis rendeltetését felfogni.[3])

A szellemi hatalom, melyet a katholicismus szervezett, nem járt a régi görög bölcsészek nyomán, nem vette át azok confuzus pretensioit a világi hatalommal szemben. Az alkotmány, melyet létrehozott, lehetővé tette, hogy a szellemi és világi hatalom, mindegyik saját körében, békében egymás mellett megélhessen, a helyett, hogy örökös harczban emésztenék egymást. A középkori katholicismus — bármit mondjanak ellenségei — soha sem akart theocratiát, soha sem követelte, hogy a szellemi hatalom intézze a világi dolgokat. Csak azt a tért követelte magának, mi a szellemi hatalomnak szükségképi tulajdona, a nevelést, s vindikálta magának a jogot, eszméi által módositólag folyni be a politikai szervezetekre. »Fennen hirdeté, hogy engedelmeskedni kell a fennálló hatalomnak, de a hatalmasokra viszont mindig szigorúbb és szigorúbb erkölcsi szabályokat rótt, és azok fentartása fölött

---

[1]) »... système catholique au moyen âge, que l'on devra concevoir de plus en plus comme formant-jusqu' ici le chef d'oeuvre politique de la sagesse humain!« I. h. 231. l.

[2]) I. h. 281. l. [1]) jegyzet

[3]) I. h. 232. l.

őrködött.«[1]) Gyakran folyt ugyan harcz a középkorban az egyházi és világi hatalom közt, de majdnem kivétel nélkül az egyház volt a megtámadott, és csak azt védte, azt követelte, mi függetlenségének alapfeltétele volt: közegeinek szabad választását[2]), mely nélkül nagy missióját el nem érhette volna. Missiójának pedig legfontosabb része az emberiség nevelése volt, feladat, melynek szükségét sem akkor, sem most nem fogják még fel kellőleg, s melyet a katholicismus sem tudott még legszebb korában sem teljesen megoldani. A polytheismus az emberiség legnagyobb részét, a rabszolgákat, kik a népesség túlnyomó többségét képezik, de még a szabad embereknek nagy tömegét is minden rendes nevelés nélkül, elbutulásra kárhoztatta[3]), mert a szépművészetek oktató, nemesítő hatásán, a nyilvános játékok és színházakon kivül más eszközökkel nem rendelkezett; a katholicismus ellenben, bámulatos tapintattal egész rendszerét állította fel az eszközöknek, melyek az embert bölcsejétől sírjáig vezérlik, folytonosan az erkölcsiségre és kötelességeinek teljesítésére figyelmeztetik, mit a positiv korban a tudományosság lesz hivatva teljesíteni, de akkor, gyenge állapotában megtenni képtelen volt.[4]) »Minél mélyebben vizsgáljuk e bámulatos szervezetet, — mondja Comte, — annál inkább fog bántani bennünket amaz általános, de oktalan és igazságtalan vád, hogy a katholicismus, mindenkor arra törekedett, hogy a népek szellemi, értelmi fejlődését elnyomja, holott annak épen — hosszú ideig — ő volt legtevékenyebb fejlesztője. A protestantismus amaz untalan felhozott vádját a római egyház ama bölcs intézkedése ellen, hogy a zsidóságtól átvett szent könyveknek általános és megválogatás nélkül való olvasását tiltá, a részrehajlatlan bölcsésznek nem volna szabad szolgailag ismételni. A bölcsész nem lévén kénytelen, mint a kath.

[1]) I. h. 233. l.

[2]) »...dans ces combats si mal jugées, le clergé n' avait alors d'autre but essentiel, que de garantir de toute usurpation temporelle le libre choix normal de ses propres fonctionaires, ce qui certes devrait sembler maintenant la prétention la plus legitime, et même la plus modeste.« I. h. 234. l.

[3]) »Condemnait la masse de la population a un evitable abrutissement«. I. h. 259. l.

[4]) I. h. 260. l.

hittudósok, e veszedelmes szokást elvileg tisztelni, nyiltan kimondhatja, hogy az alkalmilag nagy értelmi és társadalmi bajoknak kútfejévé válhatik, mert a közönséges elmék legnagyobb részét odaviszi, hogy egy régi theocratiaban lássa a socialis élet typusát, mely pedig annyira ellenkezett a középkor lényeges szükségleteivel.«[1])

A katholicismus institutiói, sőt még dogmái is, szükségképi folyományai és követelményei voltak ama szellemi hatalomnak, melynek általános eszméjét a »nagy« szent Pál fogalmazta, teljes szervezetét pedig az »erélyes« Hildebrand adta meg, s melynek létesítésében tiz századon át az akkori emberiségnek legnagyobb szellemei, az Ágostonok, Ambrusok, Jeromosok, Gergelyek és mások közreműködtek, támogatva minden valóban lángeszű fejedelem, mint a »halhatatlan« Nagy-Károly, a »dicső« Alfréd által, bár a középszerű, mindennapi királyok irígysége által fejlődésében gyakorta akadályoztatott.[2]) Míg tehát, Comte szerint, gyermekes dolog a protestansok és deisták részéről, a kereszténység valódi jellemző organismusát annak első századaiban keresni, mintha az emberi intézményeknek véglegesen csirájukban kellene maradniok, s nem érett korukbeli fejlődésük mutatná fel legtisztábban jellemző tulajdonaikat[3]): másrészről számos példát idéz, mily fontosak voltak ama dogmák socialis tekintetben is, melyeket »napjainkban a felületes kritika oly közönyöseknek tart, minővé azóta maguktól lettek, a theologiai szellemnek szükségképi hanyatlása folytán.« Így az arianismus elleni harcz eldöntésétől függött a szellemi hatalom kérdése, mert csak ha Krisztus valódi Isten volt, igényelhették szolgái teljesen független állást és tekintélyt, a világi hatalommal, a királyokkal szemben, kik azért legnagyobb részt Arius tanához hajlottak. — A manichaeusok elleni küzdelem, mely felekezet a jó és rosz

[1]) I. h. 260. l.

[2]) »Quoique souvent entrainée par l'ombrageuse médiocrité du vulgaire des rois,« mondja Comte erélyesen, de nehezen fordíthatólag i. h. 274. l.

[3]) »s'obstinant d'une manière si puérile a toujours ramener exclusivement le type de l'organisme chrétien au temps de sa primitive ébauche.« i. h. 243. l.

isten uralmát, a dualismust állítá a keresztény egység helyébe és sok más hittani vita »akkor bizonyára nem volt kevésbé fontos és még politikai tekintetben is nagy horderejű, mint napjainknak leghevesebb küzdelmei, melyek talán egykor, bölcsészek szemében, kik nem lesznek képesek korunk számos roszúl formulázott tételeiben a valóban fontos társadalmi érdekeket kitalálni, szintoly visszásaknak fognak tetszeni.«[1])

Hogy példáiból még többet idézzek, a clerus által követett feltétlen hit akkor, a helyett, hogy az emberiséget lealacsonyítaná vagy elbutitaná: a legképesebb, legeszesebb osztálynak felsőbbségét biztosítá. Ugyanez osztály tekintélyét mozditá elő a transubstantióról szóló tan, mely a legutolsó áldozárnak is oly hatalmat adott, minővel a leghatalmasabb király sem bírhatott: míg maga a mise cselekménye, bár a fürkésző elmének első pillanatra csak valami magikai cselekedet, socialis tekintetben igen szerencsés találmány volt, mely eleget téve a vallásos érzelem követelményeinek, egy felséges kisegitő által (sublime subterfuge) folytonosan a legdrágább áldozatot nyújtá, a nélkül, hogy az ó-kor véres és elvadító áldozataihoz kellett volna folyamodni.

A papi nőtlenség, melyet a »hatalmas« Hildebrand állapított meg végleg, mellőzve a kérdést, nem-e szükséges-e a szellemi hatalom tagjainak egyáltalában? szükséges volt a középkor sajátságos viszonyai közt, midőn a társadalmi élet minden irányzata oda törekedett, hogy körén belül örökössé legyen, s az apa jogait, állását fiára is hagyhassa. A coelibatus nélkül a papság csakhamar beleolvadt volna a feudalis államba, a püspökökből lettek volna bárók a papokból lovagok és keletkezett volna egy papi cast, melyben apáról fiúra szállott volna a papi hatalom. Nagy következetlenségbe esnek a katholicismus ellenségei, midőn egyrészt vádolják, hogy az ó-világ példájára theocratiát akart alapitani, másrészt pedig vádolják a coelibatus miatt, mely pedig a leghathatósabb eszköz volt arra, hogy igazi theocratia, papi cast ne képződhessék és nyitva maradjon a papi méltóság minden társadalmi osztály képes tagjai előtt. A helyzetből folyt ama kelletlen szükség is, hogy a pápának elég

[1]) I. h. 272. l.

nagy kiterjedésű világi birtoka is legyen, nehogy valamelyik állam által függetlenségétől megfosztassék, mi annál szükségesebb volt, mert a legnagyobb naivitás nélkül nem lehetett reményleni, hogy szakadatlanúl oly fejedelmek kezében legyen a pápaság sorsa, mint Nagy-Károly volt, ki kellőleg felfogván korának szükségleteit, önként kész volt mindig védelmezni és fentartani apápai függetlenséget.[1])

A világi hatalom maga is lényeges változásokon ment át a monotheismus hatása alatt, melyről valamint, a monotheismus intellectualis hatásáról, végre a kritika vagyis metaphysika koráról és az általa előidézett anarchiaról, mely napjainkig lehat, a következő, befejező czikkben fogunk szólani.

PAULER GYULA.

[1]) I. h. 252. és kk. ll. Comte sajnálja, hogy a katholicismus, ez utóbbi szükségleténél fogva Olaszhon egységével összeférhetlen: de legyen szabad reménylenünk, hogy ebbeli állítása is, mint sok más, ha a múltra nézve talán helyes is, a jövő változott körülményei által meg fog czáfoltatni.